

הקהילה האלג'יראית בגליל משלהי השלטון העות'מני

עד שנת 1948¹

מוסטפא עבאסי

המכללה האקדמית תל חי

ההגירה וההתיישבות האלג'יראית לארץ ישראל היא פרשה שנמשכה מאה שנים, החל משנת 1847 ועד מלחמת העצמאות בשנת 1948. המאמר מראה כי הגירה זו לא נעשתה מיוזמה או רצון, אלא היתה קשורה במאבק האלג'יראי צרפתי לאחר כיבוש אלג'יר על ידי צרפת בשנת 1830 וכישלון המרד של האמיר עבד אלקאדר בשנת 1847. המהגרים הגיעו לארץ ולחלקים אחרים של סוריה בארבעה גלי הגירה. הם נקלטו על ידי המדינה העות'מנית אשר העניקה להם סיוע כספי ושטחי קרקע גדולים יחסית, והקימו להם 11 יישובים בגליל.

המאמר מצביע על מידת התלות שהיתה למהגרים במנהיגים שלהם ובמיוחד באמיר עבד אלקאדר, בניו וצאצאיו. תלות זו באה לידי ביטוי בתחום הפוליטי חברתי, וחשוב מזה בתחום הבעלות על הקרקעות שהיתה משותפת במספר כפרים. כתוצאה מכך ניצלו צאצאי האמיר את המהגרים ובמשך תקופת המנדט אף מכרו חלק מאדמותיהם לתנועה הציונית.

המאמר מראה עוד כי למרות היותם אוכלוסייה חדשה יחסית בנוף של הארץ, הצליחו המהגרים להשתלב ובמיוחד בתחום הפעילות הלאומית הפלסטינית, הדבר בלט במיוחד בכפרים האלג'יראים של הגליל העליון, עם זאת שמר היישוב האלג'יראי בארץ על זהותו ועל הקשר עם מולדתו, ולאחר מלחמת העצמאות רובם ככולם נקלטו בסוריה ומשם חזרו לאלג'יר.

מילות מפתח: ערבים, מנדט, התיישבות, אלג'יראיים, מוגרבים, גליל עליון.

מבוא

משלוש הקבוצות היתה קבוצת המהגרים האלג'יראים הגדולה ביותר ואנשיה התיישבו בנקודות שהתפרסו על שטח רחב בפרובינציות של סוריה, חלב וביירות, כולל שני גושי התיישבות באזור הגליל (איור 1) (גרוסמן תשס"ד: 67-68). מאמר זה ידון במהגרים מאלג'יר שהתיישבו בגליל וינסה לענות על כמה שאלות מרכזיות:

- כיצד נקלטו ובאיזו מידה הצליחה קליטתם?
- מה אפיין את דפוסי הבעלות על הקרקע בכפרים שבהם התיישבו, ומדוע נמכרו חלקים נרחבים מאדמותיהם לתנועה הציונית?
- מי הנהיג את הקהילה ומה היה טיב הקשרים החברתיים שהתקיימו בתוכה?

במהלך אמצע המאה התשע-עשרה באו לארץ אלפי מהגרים מוסלמים משלושה אזורים פריפריה של המדינה העות'מנית: אלג'יר, הקווקז והבלקן.

למרות שמניעי ההגירה היו זהים בשלושת המקרים ונבעו מתבוסת העות'מנים בפני צבאותיהן של מעצמות אירופה – היו לכל קבוצת מהגרים מאפיינים ייחודיים לה מבחינת היקפה והשפעת אנשיה על האזורים שבהם התיישבו (Norman 1987)².

1 זוהי גרסה מעודכנת של מאמר שפורסם בכתב העת, *The Maghreb Review*, 28(1), 2003 pp. 41-59.

2 להרחבה על התיישבות בסוריה וירדן החל מתחילת המאה ה-19 ראו Norman (1987).

איור 1: מפת היישובים האלג'יראים בגליל לפני 1948

ביוני 1830 נחתו כוחות צרפתיים בחופי אלג'יר, כבשו את עיר הבירה והחלו להתפרס בשאר חלקי הארץ. שנתיים לאחר מכן החלה תנועת התנגדות מזוינת בהנהגתו של האמיר עבד אלקאדר אלג'זאירי (1807-1883), ומאבקה נמשך לסירוגין עד לדצמבר 1847, אז נכנע עבד אלקאדר לכוחות הצרפתיים והועבר לפריס. הוא הוחזק שם בשבי עד לשחרורו בשנת 1852. מפריס הגיע האמיר לתחומי המדינה העות'מנית ואחרי שהות של שלוש שנים בעיר בורסה שבאנטוליה השתקע בשנת 1855 בדמשק עם משפחתו.³ עובדה זו השפיעה על התגברות הגירת האלג'יראים לאזור.

גלי ההגירה האלג'יראית לסוריה וארץ ישראל

כניעת האמיר אלג'זאירי לצרפתים ב-1847

³ לפרטים נוספים על השלב הזה במאבק בין האמיר לבין הצרפתים ראו: Entelis (1977); Ageron (1991); (1986: 22-34); אלג'זאירי (1964); אלכרים (1987).

- מה היה טיב היחסים של הקהילה בגליל עם מנהיגי הקהילה המרכזית בדמשק?
- מה היו עמדותיהם הפוליטיות ובאיזו מידה נטלו חלק בפעילות הפוליטית והלאומית בארץ?
- מה היתה מידת הקשר שלהם עם אלג'יר?

מאז אמצע המאה השש-עשרה היתה אלג'יר חלק מהאימפריה העות'מנית, אך במרוצת השנים נחלש השלטון העות'מני באזור ומעמדם של המושלים המקומיים (הדאים) התחזק. במקביל גברה והלכה גם המעורבות האירופית בענייני האימפריה. צרפת היתה מהמעצמות שגילו עניין הולך וגובר במזרח, וגם לאחר כישלון מסעו של נפוליאון למצרים בשנים 1798-1801 לא גוועה השאיפה הצרפתית להתפשט דרומה, לעבר הטריטוריה העות'מנית.

ההגירה הזה במחוז עג'לון ובאזור החורן. אזורים אלה נבחרו בזכות היקף אדמות המדינה הפנויות בשטחיהם וריחוקם מתחומי השפעה זרה.

במרוצת הזמן, ובמיוחד אחרי כניעת האמיר, הגיעו לדמשק מהגרים נוספים, כגון הקבוצה שבאה בשנת 1853 מהעיר דילסי (ח'אלדי 1997: 33). מספרם גדל והלך לאחר בוא האמיר לעיר ב-1855, ואז החלו השלטונות לפזרם במחוזות נוספים – בין השאר במחוז עכו ובאזור הגליל (Buzpinar 1999: 136-138).

גל ההגירה השני – 1860-1883

גל זה החל במאורעות דמשק בשנת 1860, ונמשך עד מותו של האמיר ב-1883. בשנת 1860 באו לדמשק ולגליל ראשוני המהגרים של הגל הזה, מבני שבטים כגון אולאד סידי ח'אלד, אולאד סידי עיסא ושבת עמיראת (ח'אלדי 1997: 34). ח'אלדי אינו מציין את מספרם באותה שנה, אך לפי Buzpinar (1999: 138) הגיע מספרם בנפות טבריה וצפת בשנת 1870 ל-3,700 נפשות.

ח'אלדי סבור כי הגידול במספר האלגיראים בנפות טבריה וצפת באותה עת נבע בין השאר מרצונה של המדינה להרחיקם מדמשק ומסביבתה הקרובה, לאחר התערבות האמיר ותומכיו במאורעות שפרצו בעיר בשנת 1860. מעורבות זו הסבה את תשומת לב השלטונות לאיום הגלום בריכוז גדול של אלגיראים בעיר ובקרבתה, ולכן החליטו לפזרם (ח'אלדי 1997: 34).

בשנת 1881 דיווח הקונסול הצרפתי בדמשק כי המספר הכללי של המהגרים שבאו עד אז לסוריה עומד על 28,500 נפשות, מתוכם 6,800 שהתיישבו במחוז עכו (ע'נאים 1999: 170).

מהשוואה בין נתון זה לנתונים שמסר בוזבינאר בשנת 1870, עולה שמספר האלגיראים במחוז

סימנה מפנה בכל הקשור להגירת אלגיראים לאזורנו. הגירה זו התרחשה בארבעה גלים ונמשכה עד שנת 1920, כאשר סוריה נכבשה על ידי הצרפתים.

גל ההגירה הראשון – 1847-1860

גל זה החל מיד לאחר כניעת האמיר ב-1847 ונמשך עד למאורעות דמשק והר הלבנון בשנת 1860. בשנת 1847 פנה השיח' אחמד בן סאלם, יורשו של עבד אלקאדר, עם כמה מחסידיו למושל הצרפתי באלג'יר וביקש ממנו לאפשר להם להגר מארצם. הצרפתים נעתרו לבקשה וכבר באותה שנה יצאה קבוצת המהגרים הראשונה, שמנתה כ-560 נפשות, אל נמל ביירות ומשם עברה לדמשק (Buzpinar 1999).

ח'אלדי (1997: 31-32)⁴ סבור שהבחירה בדמשק לא היתה מקרית, אלא פרי תיאום עם כמה מנכבדי העיר, ומעידה על כך קבלת הפנים החמה לה זכו המהגרים. בן סאלם וקבוצתו כתבו למושל דמשק, הסבירו את מניעי הגירתם והדגישו את נאמנותם למדינה העות'מנית. הם דרשו להעניק להם אדמות כדי שיוכלו לפרנס את עצמם.

השלטונות העות'מניים ראו במהגרים אזרחים שעברו מחלק אחד של המדינה לחלק אחר: הם העניקו להם סיוע כספי, פטרו אותם משירות צבאי לתקופה של כעשרים שנה, הקצו להם אדמות מדינה ואף מינו פקיד בכיר לטיפול ביישובם.⁵ הם דרשו מהמהגרים להימנע מכל קשר עם צרפת ולהתחייב שלא לבקש הגנה או חסות זרה.

הקצאת האדמות למהגרים נעשתה אחרי דיונים ממושכים במועצת הפרובינציה של דמשק ובשער העליון, שהחליטו ליישב את מי שבאו בגל

4 סוהיל ח'אלדי הוא סורי ממוצא אלגיראי שספרו הוא אחד המקורות לכתיבת מאמר זה.

5 עיתון ת'מראת' אלפנון 6 במרס 1902.

גם בכפר סמח' הנטוש יושבו מהגרים, ובמרוצת השנים הוא הפך לאחד מריכוזי האלג'יראים בנפה⁸.

גל ההגירה הרביעי – 1900-1920

המניע העיקרי להגירה בשלב הזה היה כוונתם של הצרפתים לכפות את חוק גיוס החובה על תושבי אלג'יר המתנגדים לחוק מאזור תלמסאן, ובראשם השיח' מחמד בן יאלס, העדיפו להגר מאשר לשרת בצבא הצרפתי. רוב מהגרי הגל הזה יושבו באזור החורן ובאגן דמשק (הע'וט'ה), ורק מעטים מהם התיישבו בארץ (ח'אלדי 1997: 37-40).

ניתן לסכם ולומר שראשוני המתיישבים האלג'יראים הגיעו לארץ במסגרת הגל הראשון, אולם ההתבססות של ההתיישבות והתרחבותה החלו עם הגעת הגל השני, בשנות הששים והשבעים של המאה התשע-עשרה.

נקודה נוספת הראויה לציון היא הפער הגדול שבין מספר המהגרים שנחתו בחופי הארץ או שנכנסו אליה בדרך היבשה מסוריה, למספרם של אלה מביניהם שהמשיכו לגור בה אחר כך. מהשוואת הנתונים הדמוגרפים ומספר המהגרים משלהי התקופה העות'מנית עם אלה מתקופת המנדט עולה, כפי הנראה, כי רק חלק מהאלפים שהיגרו לארץ נותרו בה. אחרת היה מספר האלג'יראים בארץ בתקופת המנדט גדול בהרבה ממספרם בפועל. בנוסף לכך התפלגה התיישבותם בגליל באופן שונה בכל אחת משלש הנפות – צפת, טבריה וחיפה.

המתיישבים בנפת צפת

בנפת צפת נוסדו חמישה כפרים אלג'יראים, והם דישוב, עמוקה, מארוס, חוסינייה ותליל. המהגרים שהתיישבו בהם נמנו עם קבוצת השיח' אחמד בן סאלם והיו בני כמה שבטים. בכפרים

עכו כמעט הכפיל את עצמו בתוך אחת-עשרה שנים.

גל ההגירה השלישי – 1883-1900

גל זה נמשך ממות האמיר ועד שהטילו הצרפתים גיוס חובה על האלג'יראים. מותו של האמיר ב-1883 היה נקודת מפנה במעמדם של האלג'יראים באזור, ואף שבניו המשיכו להנהיג את הקהילה, הם לא נהנו מאותה יוקרה והערצה שהיתה לאביהם מצד השלטונות והתושבים כאחד.

בשנים אלה נמשכה בעיקר הגירה של קבוצות איכרים מאזורי סטיף וענאבה. ח'אלדי מציין כי כל מהגרי הגל הזה הגיעו בדרך חוקית. לדבריו היה לכולם דרכון ימי צרפתי, וכמו קודמיהם נטו להדגיש בבואם כי הם אזרחים עות'מניים שהקשר שלהם עם צרפת נותק (ח'אלדי 1997: 35).

בשנת 1886 דווח על הגעתן לדמשק של 37 משפחות, שמנו 169 נפשות. הם יושבו בכפר חוסינייה שבדרום עמק החולה, בסמוך לאגם (דוע'יראמאשי ללא תאריך: 287; ענאים 1999: 168). ב-1888 דיווח העיתון הביירותי אלבשיר על בואם של כ-250 מהגרים לנמל עכו⁶, וחלקם הצטרפו למהגרי הגלים הראשונים שהתיישבו בחורבות הכפרים הושה וביר אלמכסור ליד העיירה שפרעם. חלק אחר התיישב בכפר ע'אבה שבנפת חיפה. בשנת 1889 דיווח אותו עיתון על הגעת עוד כמאה משפחות, שכודמותיהן קיבלו אזרחות ופטור משירות צבאי לעשרים שנה (אלדר 1988: 163)⁷.

בשנת 1892 נקלטו ויושבו בכפר הושה (ח'אלדי 1997: 37) 148 מהגרים נוספים (דוע'יראמאשי ללא תאריך: 287), רובם משבט אולאד סידי ארע'ייס שמוצאו מאזור אום אלבואקי שבאלג'יר.

6 עיתון אלבשיר, 12 ספטמבר 1888, עמ' 2.

7 עיתון אלבשיר, 27 אפריל 1889.

8 עיתון אלכרמל, 29 אוקטובר 1922.

במהלך מסעו בארץ ב-1875 התייחס Victor Guérin להתיישבות האלג'יראית באזור צפת, והזכיר את הכפר עמוקה שייסדו, לדבריו, חסידי האמיר עבד אלקאדר (Guérin 1969: 439).

מתוך כל האמור ניתן להסיק שחלק מהגולים האלג'יראים גרו בשלב הראשון בכפרים מעורבים, אולם מאוחר יותר הצטרפו לחמשת הכפרים האמורים, שהיו אלג'יראים טהורים.

בנוסף לאלג'יראים שהתיישבו בכפריים גר חלק אחר של המהגרים בתוך העיר צפת. נראה שהם באו לעיר בגל ההגירה הראשון, ואנו למדים על כך מביקורו של האמיר עבד אלקאדר בצפת בשנת 1856, בעת שעשה דרכו לירושלים (אלג'זאירי 1964: 599). אין בידנו סטטיסטיקה מדויקת על אודות מספרם של בני הקהילה בעיר, מאחר שמפקדי האוכלוסין לא התייחסו אליהם כקבוצה נבדלת.

Masterman, איש המיסיון הסקוטי שחי בצפת ועבד כרופא בבית החולים של המיסיון, ציין כי רבות מהמשפחות המוסלמיות של צפת הן ממוצא אלג'יראי (Masterman 1914: 170). קונדר וקיצינר אף העריכו כי מחצית מכלל המוסלמים של צפת, שמנו אז להערכתם 3,000 נפשות, הם אלג'יראים (Conder and Kitchener 1881: 199). גם שור (2000: 222-223) מציין כי כבר בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה רווחה הדעה כי מחצית מהאוכלוסייה המוסלמית בצפת היא אלג'יראית.

שור גורס שההתיישבות האלג'יראית בעיר גרמה להקצנה בעמדות הציבור המוסלמי (שור 2000: 222). לדבריו התאפיינו האלג'יראים בחוסר סובלנות כלפי הלא-מוסלמים, ואחת העדויות לכך היא ההתקפה על קיצינר וקונדר. בעשרה ביולי 1875 הותקפה המשלחת שבראשותה עמדו על ידי המון זועם בראשות עלי אעיא, ממנהיגי האלג'יראים בעיר, שניסה למנוע את המשך עבודות המדידה והמיפוי באזור. ההתקפה

עמוקה ומארוס גרו בני שבט אולאד בו אלוארת, שמוצאם מאזור העיר דילסי. בתליל וחוסינייה גרו בני שבט אולאד בו אלכביר, שמוצאם מאזור בלידה, ואילו בדישום התיישבו בני שבט איית יחיא שהגיעו מאזור תקזירת (ח'אלדי 1997: 35).

מעדויות של נוסעים אירופיים עולה כי מהגרים נוספים גרו בכפרים אחרים. כך למשל מסר איש המיסיון Andrew Thomson, שביקר בארץ בשנת 1857, כי לאחר שעזב את חורבות קדס עבר בכפר שתושביו פליטים אלג'יראים (Thomson 1883: 292). גם הנוסע Henry Tristram, שביקר באזור בשנת 1863, כתב כי בכפר מיס אלגיבל הסמוך לחורבות קדס חיו פליטים אלג'יראים. לדבריו היה מצבם עלוב והם היו לבושים בברדס האלג'ירי המסורתי. בקתותיהם בעלות הגג המשופע היו בנויות בסגנון האופייני להרי האטלס, ולדבריו הם נענו בלבביות כשפנה אליהם בניב הצפון אפריקאי (Tristram 1865: 579).

בשנת 1878 הזכיר הנוסע Norman Macleod כפר אלג'יראי הסמוך לתל חצור ההיסטורי, בלי לנקוב בשמו. נראה שהתכוון לכפר מארוס, הקרוב מאוד לתל מצידו המערבי. מק'לאוד התפעל מהאנשים שעשו את המרחק מאלג'יר לארץ ולא נכנעו לצרפתים. מעניינת גם התייחסותו לתנאים הנוחים ולמיקום המיוחד של הכפרים, באזור משגשג שיש בו עדרי צאן ובקר רבים (Macleod 1878: 445).

בנוסף לאמור ציינו גם Conder and Kitchener (1881: 196) שעמדו בראשות משלחת הסקר של ה-Palestine Exploration Fund בארץ ב-1875, כי 250 מהגרים אלג'יראים גרים בכפר עלמה, ועוד 350 גרים בכפר ראס אלאחמר הסמוך (Conder and Kitchener 1881: 199). למרות עדות זאת, אין זה סביר שכל תושבי עלמה וראס אלאחמר היו אלג'יראים, אחרת קשה להסביר מדוע לא הוסיפו לגור בשני הכפרים האלה.

זה, ובכפר עולם חיו בני שבט אולאד סידי יונס ואולאד סידי עיסא, שבאו מאזור עין בסאם ואלבווירה. תושבי שעארה היו כולם בני שבט סידי עיסא שהיגרו מאזור אלמסילה. אין בידינו מידע על המבנה השבטי והמוצא של תושבי הכפר סמח', כנראה משום שהפך לכפר מעורב (ח'אלדי 1997: 35).¹⁰

בסקר שלהם הזכירו קיצ'נר וקונדר רק שני כפרים אלג'יראים בנפת טבריה. הראשון הוא הכפר סבת, שנוסד לדבריהם בשנת 1870: בתיו היו בנויים מאבן בזלת ומספר תושביו כ-300. הם עסקו בחקלאות עונתית, וקיצ'נר וקונדר ציינו כי המדינה העות'מנית העניקה להם פטור ממסים למשך שמונה שנים. מעניין לציין שעל פי עדותם של קיצ'נר וקונדר לא היו בכפר עצים (Conder and Kitchener 1881: 360).

הכפר השני שהזכיר הסקר הוא הכפר מעד'ה, שגם הוא נבנה מאבני בזלת. מספר תושביו היה 250 והם עסקו בחקלאות באדמות העמק. גם בכפר הזה לא היו עצים (Conder and Kitchener 1881: 361).

Victor Guérin, שביקר כאמור בארץ בשנת 1875, הזכיר את הכפר עולם וציין כי קבוצה קטנה של אלג'יראים מלוחמי האמיר עבד אלקאדר גרה במקום וכבר נטעה תאנים בכפר (Guérin 1969: 136-137). בדברו על הכפר סבת תיאר Guérin כפר קטן עם מסגד, שנבנה על פסגת הגבעה (267-266). הוא לא ציין מי הם תושביו, אך משלחת הסקר הבריטית קבעה, כאמור, שהיו אלה מהגרים אלג'יראים.

מתיישבי נפת חיפה והסכסוך עם תושבי שפרעם

בנפת חיפה יושבו המהגרים בחורבות הושה-
 9 עיתון אלכרמל 28 אוקטובר 1922. מהכתבה בעיתון עולה שהמייסדים הראשונים של סמח' היו אלג'יראים, אולם במרוצת הזמן ובשל מיקום הכפר ליד מסילת הברזל שקשרה בין נמל חיפה לרכבת בחאג'אזית, הוא ידע צמיחה כלכלית ודמוגרפית, משך אליו מהגרים מהסביבה והפך להיות כפר מעורב.

הסתיימה בפציעתם של כמה מחברי המשלחת, ביניהם גם קיצ'נר (Conder 1878: 191-199).

קשה לקבוע אם אכן מעידה התקפה זו על חוסר סובלנות של האלג'יראים כלפי הלא-מוסלמים. בצפת גרו יהודים וגם אנשי מיסיון נוצרים, והם לא דיווחו מעולם על פגיעה בהם בגלל דתם.

באשר למספרם של האלג'יראים העירוניים – אפשר לומר בוודאות כי להוציא הערכתו של Masterman, שדיבר על כמה משפחות, אין ההערכות מדויקות. לדעתי לא התגוררו בצפת בתקופה זו יותר ממאתיים אלג'יראים, ואנו לומדים זאת ממספר המשפחות האלג'יראיות שחיו בעיר בתקופת המנדט. מדובר בשתי משפחות בינוניות – דילסיי וערב, ועוד כמה משפחות קטנות שגרו ברובע חארת אלאכראד המזרחי. בראש קהילת צפת עמדו בני משפחת דילסיי – מוסטפא ומחמד רשיד – סוחרים ידועים בעיר שבאו מהעיר דילסי (ח'אלדי 1997).

מתיישבי נפת טבריה

בדומה לנפת צפת נוסדו גם בנפת טבריה ארבעה כפרים אלג'יראים, והם עולם, מעד'ה, כפר סבת ושעארה. בנוסף להם התיישב מספר לא ידוע של אלג'יראים בכפר סמח' ובעיר טבריה (ח'אלדי 1997).⁹

תושבי הכפרים האלה היו שונים במוצאם השבטי מתושבי כפרי נפת צפת, והשתייכו לשלושה שבטים: במעד'ה גרו בני שבט אולאד סידי ח'אלד וסידי עמר, שהיגרו מאזורי ואדי אלברדי ואלבווירה. בכפר סבת גרו בני שבט אולד סידי עמר ואולאד סידי עיסא, שהגיעו גם הם מאזור

9 עיתון אלכרמל 28 אוקטובר 1922. מהכתבה בעיתון עולה שהמייסדים הראשונים של סמח' היו אלג'יראים, אולם במרוצת הזמן ובשל מיקום הכפר ליד מסילת הברזל שקשרה בין נמל חיפה לרכבת בחאג'אזית, הוא ידע צמיחה כלכלית ודמוגרפית, משך אליו מהגרים מהסביבה והפך להיות כפר מעורב.

טבלה 1: שטחי הקרקע בבעלותם של עשרת הכפרים האלג'יראים

השטח בדונם	הכפר
23,044	דישום
3,183	מארוס
2,574	עמוקה
5,293	חוסינייה ותליל ביחד
9,818	כפר סבת
11,588	מעד'ר
18,518	עולם
6,098	שעארה
4,000	הושה

מקור: הארכיון הציוני המרכזי, תיק מספר KKL5/17001, רשימת בעלות על הקרקע במחוזות צפת וטבריה מיום 31 בדצמבר 1947.

בעקבות תקרית הדמים, ובלחצם של השלטונות, יושבה הפרשה. האמירים מוסטפא אלג'זאירי, עבד אלקאדר עלי פאשא אלג'זאירי, שיח' אסעד אלשוקיירי מעכו, הבישוף חאג'אר ונכבדים נוצרים מחיפה – כל אלה היו מעורבים בהשגת ההסכמות (אלדר 1988: 165).¹²

הקרקעות, דפוסי הבעלות עליהן והמכירות לתנועה הציונית

במסגרת המאמצים להקל על המהגרים העניקו להם השלטונות סיוע כספי, פטרו אותם משירות צבאי לתקופה של עשרים שנה והקצו להם שטחי קרקע לפרנסתם.

בראשית תקופת המנדט, ולפני תחילת המכירות לגופים הציוניים, היו בבעלותם של עשרת הכפרים האלג'יראים שבשלוש הנפות שטחי הקרקע המפורטים בטבלה 1, בסך הכל היו ברשות כפרים אלה 84,116 דונם קרקע.

12 עיתון אלבשיר, 4 אוקטובר 1909; עיתון אלאיתחאד אלעות'מאני. 25 אפריל 1910.

כסאיר וביר אלמכסור. כל המתיישבים היו בני שבט אחד, אולאד סידי ארג'יס, שמוצאו מאזור אום אלבואקי. ואולם, מאחר שאין לנו כל עדות על המשך מגוריהם בביר אלמכסור, נראה שבשלב מסוים רוכזו כולם בהושה.

כבר מהשלב הראשון של התיישבותם בהושה פרצו סכסוכי קרקעות בינם לבין התושבים הנוצרים בשרפעם, שטענו שחירבת הושה-כסאיר היא חלק מאדמותיהם. הסכסוך הגיע לשיאו בשנת 1900, כשמאתיים מתושבי שפרעם תקפו את המהגרים ואילצו אותם לחזור לעכו. השלטונות התערבו, החזירו את המהגרים לכפר ורשמו כ-4,000 דונם מהאדמות על שמם, אולם הרישום לא הביא לסיום הסכסוך.

בשנת 1904 דיווח "אלבשיר", עיתון נוצרי שהוציא בבירות המיסיון הקתולי, על "המעשים הרעים", כלשונו, שמבצעים תושבי הושה נגד תושבי שפרעם הנוצרים, מה שאילץ את מושל עכו להתערב ולעצור כמה מפרי חוק.¹¹ למרות צעדים אלה נמשך הסכסוך ואף הסלים.

בשנת 1909 נורה הכומר של שפרעם, גריגוריוס סרוגי, ונהרג, ועוד אחדים נפצעו בעימות בין האלג'יראים תושבי הושה לשכניהם משפרעם. גם הפעם דיווח העיתון אלבשיר בהרחבה על התקריות, וטען כי האלג'יראים לא הסתפקו באדמות שהעניקה להם המדינה אלא השתלטו על כרמי זיתים השייכים לחקלאים הנוצרים של שפרעם. כשהתקשו התושבים הנוצרים להשיב לעצמם את כרמיהם, החליטו למכור אותם להקדש של הכנסייה הקתולית. בראש הכנסייה עמד אז הבישוף גריגוריוס חאג'אר בעל היוקרה וההשפעה, וחקלאי שפרעם קיוו שיצליח לשים קץ להטרדות של האלג'יראים. ואולם גם הבישוף נכשל בכך, והמאבק נמשך והגיע כאמור לשיאו בסוף שנת 1909.

11 עיתון אלבשיר, 8 דצמבר 1904, עמי 4.

התושבים. מכירת הקרקעות בכפרים אלה היתה שולית ביותר.¹⁵

מצב שונה לחלוטין היה בכפרים שהיו בבעלות משותפת של האמירים והתושבים. כאן החל תהליך מואץ של מכירת קרקעות מיד כשגבר הביקוש מצד התנועה הציונית ומחירי האדמות עלו.

יש לציין כי הביקוש לקרקע והמאמצים לרכישתם על ידי התנועה הציונית באזור הזה החלו עוד בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים, בהקשר הזה בלט חיים מרגליות קלווריסקי, הרי לקראת סוף 1899 התחילה חברת יק"א להרחיב את פעולותיה בארץ, וגילתה עניין ברכישת קרקעות בסביבת כפר סג'רה, חיים קלווריסקי היה האיש שגויס למשימה, בין השנים 1900-1905 הוא היה אחראי על מפעל ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי. לקרת סוף 1905 מגיע הרכוש הקרקעי שבידי החברה בגליל התחתון המזרחי ובחופי הכנרת המערביים ובעיר טבריה לכדי 80,000 דונם (עמית 1997: 303-307; עמית תשמ"ט 137-152).

הדוגמה הבולטת היתה מכירת אדמותיו של האמיר סעיד, בנו של האמיר עלי המוזכר לעיל, בכפר שעארה ב-1927. ידיעות על כוונת האמיר למכור את אדמותיו התפרסמו כבר בשנת 1913 בעיתון טנין האיסטנבולי, מה שמעיד על כך שהדיונים על מכירתן החלו בשלב מוקדם (רובינשטיין 2002: 210-211). בשנת 1922 פרסם העיתון אלכרמל כתבה בנדון, והזכיר שוב את כוונת האמיר למכור את אדמותיו. העיתון

15/1943/1944, עמ' 1.

5 מלבד המקרה של עבד אל-רחמן מחמד אל-מיוזארי, שמכר בשנת 1946, 90 דונם מאדמותיו בכפר דישום לקרן הקיימת בסכום של 400 לא"י, לא נמצאו עדויות על מכירת קרקעות בשלושת הכפרים האלה. הארכיון הציוני המרכזי, דישום, תיק מס' 28, KKL5 14991. דצמבר 1946.

למספר זה יש להוסיף את קרקעות האלג'יראים בכפר סמח', ששטחו היה 17,601 דונם, אולם איננו יודעים איזה אחוז מאדמות הכפר היה בבעלות המהגרים ואיזה בבעלות תושבים שאינם ממוצא אלג'יראי.

חשוב לציין כי האדמות שהוקצו למתיישבים לא היו אחידות בטיבן ובפוריותן: אדמות הכפרים בגליל התחתון היו פוריית במיוחד, ואילו אדמות אזור ההר בנפת צפת פוריית פחות וקשות בחלקן לעיבוד.

דפוסי הבעלות על הקרקע בכפרים האלג'יראים לא היו אחידים, וניתן לחלקם לשתי קטגוריות:

1. קרקע בבעלות המתיישבים עצמם, כמו למשל בחמשת הכפרים בנפת צפת ובכפר שבנפת חיפה.
2. קרקע בבעלות משותפת של האמירים מדמשק ושל המתיישבים, כפי שהיה בכפר נפת טבריה.

בהקשר הזה ציין עיתון אלכרמל כי מחצית מהאדמות בארבעת הכפרים היו בבעלות האמיר עלי, בנו של עבד אלקאדר, שקיבל אותן, לדברי העיתון, מהפלאחים תמורת ההגנה שהעניק להם.¹⁶ מזה אנו לומדים כי חלק מהתושבים היו אריסים של האמירים בני עבד אלקאדר ונכדיו.

מעניין שמצב הבעלות על הקרקע השפיע על הקשר שבין התושבים לאדמה. מסתבר שבשלושת כפרי אזור ההר – דישום, עמוקה ומארוס – היה הקשר שבין המהגרים לקרקעות איתן ויצב, והשטח שהוקצה לכל משפחה היה גדול. לדוגמה – בכפר עמוקה קיבלה כל משפחה קרקע של 100-200 דונם, ולאחדות מהן היו גם 400 דונם.¹⁴ זה מעיד על מצבם הכלכלי הטוב של

16 עיתון אלכרמל, 1 נובמבר 1922.

17 ארכיון ההגנה, עמוקה, דוח שירות הידיעות, חורף

נאלץ להתפשר ולוותר לתושבים על השטח הנטוע
עצים ועל כ-1,000 דונם נוספים.¹⁹

בזה לא תמה פרשת המכירות. בשנת 1945, למשל,
מכרו שמונה מבעלי הקרקעות בכפר מעדיר עוד
662 דונם מאדמותיהם לקק"ל.²⁰ גל המכירות
לא פסח גם על הכפר סמח', שהיה כאמור כפר
מעורב. עד לשנת 1926 רכשה הקק"ל 3,707 דונם
מאדמותיו.²¹

מקרה נוסף של עסקת חליפין ומכירה היה
בכפרים חוסינייה ותליל שבעמק החולה. יש
לציין כי הניסיון המוקדם לרכישת אדמות
בכפרים המוגרבים בעמק החולה היו כבר בסוף
התקופה העות'מנית, ניסיון זה נעשה על ידי חיים
קלווריסקי אשר לדברי עירית עמית הידק את
קשריו עם האמיר עלי אלג'זאירי, וניסה לרכוש
אדמות באמצעותו, אולם בשלב הזה ללא הצלחה
יתרה בשל מאורעות מלחמת העולם הראשונה
(עמית 1991: 35).

מההתכתבות בין יוסף נחמני ללשכה הראשית של
הקק"ל בירושלים עולה שבשני הכפרים נחתמו
עסקות חליפין ומכירת קרקע בשטחים גדולים.
הראשונה היתה הסכם חליפין בין חברת פיק"א
לבני חאג' טאהר, שהיה אחד מנכבדי האלג'יראים
בעמק. בניו החזיקו ב-841 דונם מאדמות הכפר
תליל, וההסכם עמם נחתם עוד בשנת 1933.
פיק"א התחייבה למסור את כל אדמתה בכפר
מלאחה, בשטח של 791 דונם, תמורת אדמותיהם
של בני חאג' טאהר שבתליל – דונם תמורת דונם.

19 הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' 16 KKL5/12537
אוקטובר 1942.

20 הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/13675
מכתב ממשדד הקק"ל בגליל ללשכה הראשית
בירושלים, מאי 1945.

21 הארכיון הציוני המרכזי, תיק מ' KKL5/1757 טבלת
רשימת החלקות שנקנו בצמח בשביל הקק"ל עד
סוף 1926. ראו גם דוח של י. אטינגר מתאריך 20 יוני,
ומכתבו של אליעזר וולקני, איש חברת הכשרת הישוב,
ללשכה הראשית של הקק"ל. 7 ינואר 1927.

האיץ באמיר ללכת בדרכי סבו ולהימנע מצעד
זה, המנוגד לדבריו לאינטרס הלאומי.¹⁶ ואולם
הפרסום לא עזר, ואדמות הכפר נמכרו. תושביו,
כמאתיים במספר, נאלצו להגר לחורן, שם שוכנו
בכפר האלג'יראי עאבדין (ח'אלדי 1997: 48).

מכירה נוספת, רחבת היקף, היתה בכפרים
מעדיר ועולם. גם כאן היתה מחצית מאדמות
שני הכפרים בבעלות האמיר עלי, בנו של עבד
אלקאדה.¹⁷ בשנת 1926 מכרו יורשיו, שהבולט
שבהם היה נכדו, האמיר עבד אל-ראזק, את
רוב האדמות לחברת "אגודת ישראל" ואת
מקצתן לחברת פיק"א (The Palestine Jewish
Colonization Association).

בשנת 1935 העבירה "אגודת ישראל" את
אדמותיה בשני הכפרים לחברת "יבנה". מסתבר
שזו, שהתקשתה לפנות את הקרקע מהאריסים
ולא החזיקה בה בפועל, חששה להפסד נכסיה
לאחר שהשטחים עמדו שנים רבות ללא שימוש.
ראשי החברה פנו לקק"ל וביקשו שתקנה את
הקרקע כדי להצילה מידי הערבים, כלשונם.
לאחר דין ודברים הסכימה הקק"ל בשנת 1942
לקנות שני שלישים מאדמות חברת "יבנה",
בהיקף של 7,480 דונם.¹⁸

לאחר חתימת ההסכם החל יוסף נחמני במו"מ
עם נציגי שני הכפרים, לגיבוש הסכם חלוקה
– "אפראז". הוא הגיע ללא קושי להסכמה עם
תושבי מעדיר ואף הגיש תביעה משותפת לרישום
הקרקעות, אך במו"מ עם תושבי הכפר עולם

16 עיתון אלכרמל, 1 בנובמבר 1922.

17 יש לציין שיש הבדל בין שטחם של שני הכפרים
במפות המכונות "מפות הכפר". שטחם ביחד הוא
29,980 דונם, כלומר מחציתם היא 14,990 דונם ואילו
שטחם הרשום בקושאנים ביחד הוא 17,270 כלומר
מחציתם היא 8,635. הארכיון הציוני המרכזי, תיק
מס' KKL5/12537 דוח מיוסף ויץ לאברהם גרנובסקי,
28 בנובמבר 1941.

18 הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/13675
הסכם מכירה מתאריך 2 פברואר 1942.

על חלק מהאדמות הללו ועל שטחי זכיון החולה הוקם קיבוץ חולתא שעלתה תחילה כפלוגת עבודה (ברסלבסקי 1947: 199).

גם בכפר חוסייניה הסמוך לתליל מכרו אחדים מבעלי הקרקעות הגדולים מאות דונמים מאדמותיהם לחברת פיק"א. בלטו בקרבם בני משפחת עמאר – חוסיין ועלי – ובני חאגי זייד. גם הפעם היו האדמות ממושכנות בגין חובות וקשיים כספיים של בעליהן.²⁶ מרשימות הסיכום של הקק"ל מה-31 בדצמבר 1947 עולה כי בסופו של דבר רכשו גופים יהודיים כ-3,000 דונם בכפרים תליל וחוסייניה.²⁷

בנוסף למכירות לגופים היהודיים מכרו אחדים מבני הכפר אדמות גם למשפחות ערביות עשירות, וכך למשל קנו משפחות חירי וסעדי הצפתיות כמה מאות דונמים. בסוף כל המכירות נותרו לבני הכפר כ-1,700 דונם, שהיו בבעלות בניו של חאגי מוסא חוסיין אלכביר.²⁸

בכפר הושה שבנפת חיפה היו כל האדמות בבעלות פרטית ולא היו בו בעלי אחוזות נעדרים. כאן לא מצאנו כל דיווח על מכירת קרקע.²⁹

לסיכום נושא הקרקעות אנו רואים שהריכוז הגדול של אדמות בבעלות האמירים מבני ונכדי עבד אלקאדר היה בכפרי נפת טבריה. חלקים ניכרים מאדמות אלה נמכרו ליהודים בתקופת דיונונו. בנוסף לכך ראינו כי גם בעלי אדמות גדולים מקרב המתישבים עצמם מכרו חלק מאדמותיהם באזור טבריה ובאזור החולה.

26 מיוסף נחמני ללשכה הראשית של הקק"ל בירושלים. הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/12403 תאריך 25 פברואר 1942.

27 הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/17001 רשימת בעלות הקרקע במחוז צפת ליום 31 דצמבר 1947.

28 עלון חולתה 1 דצמבר 1945.

29 ארכיון ההגנה, הושה, תיק מס' 105/222, שנת 1943.

זאת בנוסף לתשלום של סכום מסוים תמורת הבתים.²²

לא ברור מה היה המניע של בני חאגי טאהר לביצוע העסקה ולנטישת המקום. אולי נעשה הדבר מתוך כוונה להתרחק מאזור הביצות והאגם. בכל מקרה – העסקה הביאה להעברת חלק ניכר מאדמות הכפר לידיים יהודיות.

בנוסף לחליפין עם בני חאגי טאהר הצליחה חברת פיק"א לרכוש עוד כ-1,200 דונם מבעלי אדמות גדולים בכפר. הבולטים שבהם היו מוסא חאגי חוסיין אלכביר, שמכר 410 דונם, ועיסא חאגי טאהר עיסא, שמכר כ-347 דונם. בשני המקרים היו האדמות ממושכנות לפיק"א ובעליהן לא יכלו לשלם את החוב.²³

בעקבות עסקאות אלה ועוד עסקאות קטנות יותר, ויחד עם עסקת החליפין, עברו כ-1,987 דונם מאדמות הכפר לבעלות יהודית.²⁴ מסתבר שחברת פיק"א, שביצעה את הרכישות, התקשתה לעמוד בעלויות הרכישה ובעיקר להמשיך בהליך העברת הקרקעות ורישומן. בשל כך מכרה את זכויותיה לקק"ל והעבירה לידיה את סיום הפעולות, בתנאי שזו תחזיר לה את כל ההוצאות וההשקעות – 8,000 לא"י בסך הכל – כפי שעולה מהסכם המכירה בין שני הצדדים.²⁵

22 מיוסף נחמני ללשכה הראשית של הקרן הקיימת בירושלים, הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/12403, מתאריך 20 פברואר 1942. ראו תעודה נוספת מתאריך 10 מאי 1942. מיוסף ויץ לד"ר גרונובסקי, הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/12404, תאריך 28 נובמבר 1941.

23 מיוסף נחמני ללשכה הראשית של הקק"ל בירושלים, הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, תיק מס' KKL5/1240, תאריך 13 נובמבר 1941.

24 מפיק"א לקרן הקיימת לישראל הארכיון המרכזי הציוני, תיק מס' KKL5/16697, תאריך 29 פברואר 1948.

25 זכרון דברים בין פיק"א לקק"ל בקשר לקנית קרקעות תליל. הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/1669, תאריך 25 דצמבר 1941.

עולה בבירור כי רק חלק מאותם אלפים נשאר באזור הגליל.

מקורות הכלכלה והתעסוקה בתקופת המנדט

כפי שראינו היה מצבם הכלכלי של המהגרים הראשונים קשה מאוד. הם באו חסרי כל, אך הצליחו במרוצת הזמן להתבסס באדמות שהוקצו להם ולשפר את מצבם. הם עסקו בחקלאות עונתית ובגידולים שונים, בעיקר של דגניים, וענף זה המשיך להיות מקור הפרנסה העיקרי שלהם גם בתקופת המנדט, למרות מכירת חלק מהקרקעות.

הענף השני היה גידול בעלי החיים, שהתפתח מאוד מאחר שאזורי ההתיישבות האלג'יראית היו עשירים במרעה. כפי שראינו, היו רבים מהמתיישבים ממוצא שבטי, ואפשר להניח שהמרעה היה עיסוקם גם לפני ההגירה לארץ.

דוחות הש"י הם המקור היחיד כמעט שתיאר את המצב הכלכלי בכפרי האלג'יראים, אך הם התייחסו לשנים מאוחרות – 1942 ו-1943, מה שמקשה על בדיקת התמורות שהתרחשו במרוצת הזמן. בדוח על הכפר כסאיר, לדוגמה, נמסר שרוב התושבים עוסקים בחקלאות, שצעירים רבים הם פועלים שכירים ושאינו בכפר אף לא פקיד אחד.³¹

בדוח דומה על הכפר הושה אנו מוצאים כי רק שנים מתושביו עסקו במסחר, בודדים הועסקו כנהגים וכל השאר היו חקלאים.³² הדוחות על הכפרים עולם ומעד'ר הם זהים, ועולה מהם כי בכל כפר היו שתי חנויות ורוב התושבים התפרנסו מחקלאות מסורתית ומגידול בעלי חיים. אפשר ללמוד מהדוחות שלא היה בכפרים אלה כל מיכון חקלאי.³³

31 ארכיון ההגנה, כסאיר, תיק מס' 105/222, שנת 1943.

32 ארכיון ההגנה, הושה, תיק מס' 105/222, שנת 1943.

33 ארכיון ההגנה, מעד'ר, הושה, תיק מס' 105/222, שנת 1943.

מרשימות הקק"ל מתאריך 31 בדצמבר 1947 עולה שגופים יהודיים הצליחו לרכוש שטחי קרקע נרחבים מאדמות האלג'יראים בנפת טבריה, לפי הפירוט הבא: שעארה – 5,985 דונם; עולם – 9,633 דונם; מעד'ר – 7,196 דונם; כפר סבת – 5,110 דונם. מדובר בשטח של 27,924 דונם, שהם 60.7% מאדמות האלג'יראים בנפה.³⁰

לעומת זאת, מסיכום רשימות הקרקעות בבעלות יהודית בנפת צפת מתאריך 31 בדצמבר 1947, עולה כי ממדי המכירות כאן היו מצומצמים והגיעו ל-3,106 דונם, שהם 9.1% מאדמות האלג'יראים בנפה.

המבנה הדמוגרפי בתקופת המנדט

לעומת אי-הבהירות של מספר האלג'יראים שהתיישבו בגליל בסוף התקופה העות'מנית, הרי שמספרם בתקופת המנדט – במיוחד בכל הנוגע לתושבי הכפרים – אינו שנוי במחלוקת, והוא מפורט בטבלה 2.

באופן כללי מצביעים הנתונים שבטבלה 2 על כך שהגידול הדמוגרפי של הקהילה היה נמוך, ובשני כפרים – דישום ועמוקה – היתה אפילו ירידה במספר התושבים בין השנים 1922 ל-1931. בכמה מהכפרים היה מספר התושבים קטן מאד, ובמיוחד בתליל, עמוקה ומארוס.

לנתונים אלה יש להוסיף עוד כמה מאות תושבים שגרו בכפר סמח', ואת האלג'יראים העירוניים בצפת ובטבריה, שמספרם היה כ-300. מכאן יוצא שהמספר הכולל של הכפריים והעירוניים יוצאי אלג'יר עמד על כ-4,000 נפשות ערב מלחמת 1948. מהשוואת הנתונים הללו עם נתונים משנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה, שנקבו במספר של 6,800 מהגרים במחוז עכו,

30 הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' KKL5/17001 רשימת בעלות הקרקע במחוז טבריה ליום 31 דצמבר 1947. ראו גם רשימה נוספת של בעלות על הקרקע של היהודים בנפת טבריה.

טבלה 2: מספר התושבים בכפרים האלג'יראים בין השנים 1922-1945

שנת 1945	שנת 1931	שנת 1922	הכפר
590	438	479	דישום
340 יחד עם חוסינייה	474 יחד עם חוסינייה	196	תליל
		127	חוסינייה
140	108	114	עמוקה
80	59	45	מארוס
222	-	-	כסאיר
480	359	347	מעדיר
720	555	496	עולם
	הכפר נטש לאחר מכירת אדמותיו בשנת 1927		שעארה
480	340	247	כפר סבת
300	202	165	הושה
3,352	2,571	2,216	בסה"כ

מקור: רשימת הכפרים הערבים בארץ-ישראל, סטטיסטיקה ממשלתית מיוחדת אפריל 1945. מוסטפא אלדבאע, *בלאדונא פלסטין* (ללא תאריך), כרך 6, ע"ע 167, 195, 209, 221, 407, 414, 416.

תליל, המתואר כמארגן הבולט של המרד בגליל המזרחי. בדוח הש"י מתאריך 4 בספטמבר 1938 נאמר:

"הצליח מוסא חאג' חוסיין ללכד את היריבים השונים וכעת הכל מתרכז בידי והכל נעשה בידיעתו".³⁵

בדוח נוסף על הכפר עמוקה נאמר:

"התושבים הם מג'ארבה, רובם אנשי הפקה, כל הגברים בכפר השתתפו במרד והם אלה אשר נהלו את תנועת המרד בצפון בהנהגתו של מוסא חאג חוסיין אלמוג'ערבי מתליל".³⁶

הבריטים ראו במוסא אלכביר גורם המאיים על היציבות והביטחון באזור, ופוצצו את ביתו ועוד כמה בתים בכפר תליל (זועייתר 1992: 577). הוא הצליח להימלט לסוריה והמשיך לנהל את מאבקו

35 ארכיון ההגנה, דוח שירות הידיעות, תיק מס' 105/226, 4 ספטמבר 1938, עמ' 3, תיק מס' 105/1, דוח שירות הידיעות מתאריך 17 אוגוסט 1941.

36 ארכיון ההגנה, דוח שירות הידיעות, תיק מס' 105/226, משנת 1942.

בדוח על כפר תליל נמסר שכל תושביו עסקו בגידול בעלי חיים ובגידולי שדה.³⁴ תמונה זהה אנו מוצאים ביתר הכפרים, והמסקנה העיקרית היא שרוב בני הקהילה היו חקלאיים ועבדו את אדמתם בשיטות מסורתיות, ורק מעטים הצליחו להשתלב בענפי תעסוקה נוספים כמסחר, פקידות ושירותים למיניהם.

פעילותם הפוליטית והלאומית של המהגרים האלג'יראים

למרות מספרם הקטן בלטו האלג'יראים כגורם פעיל במישור הלאומי, וכפי שצוין הם הואשמו בגילוי חשדנות יתר כלפי הזרים והלא-מוסלמים מאז בואם לארץ. מסתבר שגם בתקופת המנדט הם המשיכו לנקוט באותו קו ומילאו, למשל, חלק פעיל במרד של 1936-1939, במיוחד באזור הגליל העליון המזרחי.

המנהיג האלג'יראי הכפרי הבולט ביותר בתקופת המנדט היה מוסא חאג' חוסיין אלכביר מכפר

34 ארכיון ההגנה, דוח שירות הידיעות, תיק מס' 105/226 מתאריך 23 נובמבר 1941.

נוסף, הוא השיח' סעייד עומר מכפר מארוס.

בניגוד לאחים שפעלו בנפת צפת, מסתבר שהאלג'יראים בנפת טבריה היו פעילים פחות בשורות התנועה הלאומית. המנהיג הכפרי הבולט בכפר סבת, טייב חאג' ראבח אלכביך, היה אדם מתון בדעותיו ורחוק מפוליטיקה, וכך גם ראש משפחת עיסא אלסעדי, שהיה סוחר דגנים. דוחות הש"י על אותם כפרים מציינים זאת במפורש, כך למשל בדוח על כפר סבת:

"הכפר הזה נמצא בין מושבות יהודיות וסמוך להן, על כן לא ידוע שהכפר הזה השתתף בפעולות במאורעות"⁴⁰

עדות דומה אנו מוצאים על הכפרים מעד'ר ועולם, ומצויין במפורש שאיש מתושביהם לא נטל חלק במאורעות, נעצר או נהרג.⁴¹

לעומת זאת ידוע כי בכפר הושה-כסאיר שבנפת חיפה היתה השתתפות בולטת של התושבים באירועי המרד, ובדוח הש"י על כסאיר מצוינים שמותיהם של חמישה-עשר פעילים מבני הכפר בלט, ביניהם עבד אלסלאם עבד אלרחמן, שפיקד על פלוגת מורדים. כן מצוין שארבעה מתושבי הכפר נהרגו בהתנגשויות עם הצבא הבריטי, ובנוסף הוגלו למחנות הסגר תשעה-עשר נוספים.⁴²

בדוח על הושה מצוין כי שלושה-עשר מבני הכפר היו פעילים בימי המרד, אחד-עשר מהם נשלחו למחנות הסגר ואחד נהרג. עלי סלאמה היה האישי המובילה בכפר זה.⁴³

אין הסבר ברור וחד-משמעי להשתתפות הערה

40 ארכיון ההגנה, כפר סבת, תיק מס' 105/222, סתיו 1943.

41 ארכיון ההגנה, כפרי מעד'ר, ועולם תיק מספר 105/222, סתיו 1943.

42 ארכיון ההגנה, כסאיר, תיק מס' 105/222, סתיו 1943.

43 ארכיון ההגנה, הושה, תיק מס' 105/222, שנת 1943.

מאזור הגולן באמצעות אנשיו בכפרים, עד שנעצר ונכלא על ידי השלטונות הצרפתיים. מעצרו עורר תסיסה נרחבת בקהילה האלג'יראית בארץ ואפילו בסוריה, שהביאה להתערבות האמירים בדמשק למענו. זה מעיד על שיתוף פעולה ותיאום בין הקהילות בארץ ובסוריה.³⁷

מסתבר שגם לאחר המרד המשיך אלכביר להוביל את הקהילה באזור צפת. דוח הש"י משנת 1941 מסר כי הוא מנהל תעמולה בסתר ושומר על קשרים עם האמיר צלאח אלג'יראי:

"בסביבה מורגשת תנועה ותעמולה נסתרת של מוסא חאג' חוסיין... הוא קשור עם הלאומיים בדמשק, מקבל פעמים בשבוע ידיעות מהאמיר צאלח אלג'יראי באמצעות אבו עאטף שהיה מראשי הטרוריסטים בסביבתו... מוסא חאג' חוסיין מסתובב מדי פעם בכפרים... הוא מוסר שנוסע להשלים ביניהם לרגל סכסוכים שונים, ולמעשה בא להטיף על ארגון השגת נשק והכנות לקראת יום השחרור שיבוא בקרוב."³⁸

לצידו של מוסא אלכביר פעלו בנפת צפת כמה אלג'יראים, וביניהם בלטו האחים מחמד סלים אלצאלח ומחמוד סלים אלצאלח (אבו עאטף) מהכפר עמוקה שצפונית לצפת. אבו עאטף, שכונה "אלמוג'אהד אלצעייר", היה אחד ממפקדי השדה ונטל חלק פעיל במרד בשנים 1936-1939. גם הוא נרדף על ידי הבריטים, ברח לסוריה והורשה לחזור לארץ רק אחרי תום המרד. בדוח הש"י צוין כי למרות שמספר תושבי הכפר מועט, יש להם השפעה רבה על כפרי הסביבה מפני שמנהל תנועת המרד בצפון, מוסא חאג' חוסיין, הוא מנהיגם.³⁹ לצד אבו עאטף בלט מנהיג אלג'יראי

37 ארכיון ההגנה, דוח שירות הידיעות, תיק מספר 105/226, מתאריך 22 ספטמבר 1940.

38 ארכיון ההגנה, דוח שירות הידיעות, תיק מס' 105/226, תאריך 22 אפריל 1941, עמ' 2.

39 ארכיון ההגנה, דוח שירות הידיעות, תיק מס' 105/226, משנת 1942.

בית ספר יסודי מלא.⁴⁵

עדות ברורה לרצונם של בני הקהילה לשמור על זהותם וייחודם אנו מוצאים בהקמתה של אגודת החסד המוג'רביית בצפת – The Maghariba Charitable Society – ג'מעית אלמקאצד אלח'יריה אלמע'רביה פי צפד. היא נוסדה ב-10 בינואר 1947 ביוזמת האלג'יראים של צפת ונפתה, אבל כללה גם את הקהילות האלג'יראיות של טבריה, נצרת, חיפה, סמח' ונפותיהם. מטרת האגודה היו אלה:

1. שימור התרבות והמסורת, ועידוד שיתוף הפעולה בין החברי הקהילה.
2. הגשת סיוע לעניים האלג'יראים ולתלמידים חסרי יכולת.
3. עידוד צמיחה כלכלית וחברתית בקרב בני הקהילה.

עשרה מעשרים ממייסדי האגודה היו צפתים. המזכיר היה מחמד דילסיי וכיו"ר כיהן החאגי סעיד עומר מוח'יתאר מכפר מארוס, שהיה אחד ממנהיגי אלג'יראים בצפון.⁴⁶ האגודה היתה הארגון היחיד שהקימו האלג'יראים בנפת צפת, והיא ניסתה לזכות באהדת מנהיגי העיר והרבתה להזמין לכינוסיה החשובים. בשנת 1947 אף הזמינה את המנהיג התונסאי חביב בורגיבה לביקור בעיר.⁴⁷

בהקשר זה יש לציין כי שלוש אגודות של אלג'יראים נוסדו ופעלו גם בדמשק. תחילה קמה אגודת מהגרי צפון אפריקה – ג'מעית מהאג'ירי

45 ארכיון ההגנה, ראו דוחות על הכפרים עמוקה, מעד'ה, עולם, הושה-כסאיה, סבת ותליל, תיק מס' 105/222 סתיו 1943, חורף 1944.

46 ארכיון מדינת ישראל, תיק מספר 567/2684/s, תעודות מתאריכים 26 ינואר 1947. 20 מאי 1947. 20 יוני 1947.

47 ניירות צבחי אלח'ירא, תעודה מס' 375, תעודה מתאריך 28 אוגוסט 1947. עיתון פלסטין 2 ספטמבר 1947.

של האלג'יראים בנפות צפת וחיפה במאורעות, ולחוסר ההשתתפות של תושבי נפת טבריה. אפשר להניח שהקרבה לערים חיפה וצפת, שהיו פעילות יותר מטבריה בתנועה הלאומית הפלשתינית, היא שהקרינה והשפיעה על התנהגות תושבי הכפרים.

חיי החברה, שימור הזהות והקשר עם ארץ המוצא

הקהילה האלג'יראית בגליל לא היתה הומוגנית מבחינה אתנית ולשונית: תושבי הכפרים מעד'ר ושעארה, שהיו ממוצא ברברי אמאזיע'י, נבדלו מהאחרים במבנה גופם, בעורם הבהיר, בעיניהם הכחולות ונבני הלשוני המיוחד להם.⁴⁸ עם זאת, הם גילו מידה רבה של סולידריות ולכידות ושמרו תמיד על זהותם כאלג'יראים. הדבר בא לביטוי במבטאם הצפון אפריקאי ובלבושן של הנשים, שבניגוד לכפריות המקומיות עטו רעלה בקביעות. הם שמרו גם על נישואים בתוך העדה ושימרו את המאכלים האלג'יראים המיוחדים.

רוב האלג'יראים היו אדוקים בדתם, והיו בהם גם חסידים של המסדר הצופי הקאדרי, שבראשו עמד מנהיגם האמיר עבד אלקאדר (ראפק 1987: 465). בנפת צפת התבלט השיח' מחמד אלונאס מכפר דישום, המתואר כחווה עתידות ובעל יכולות על-טבעיות (אלנבהאני 1984: 381-382).

מעיון בדוחות הש"י מתקבלת תמונה עגומה של רמת החינוך בקהילה האלג'יראית, במיוחד בכפרים. בעמוקה, במארוס, במעד'ה, בעולם, בחוסיניה ובתליל לא היה כלל בית ספר, ומספר היודעי קרוא וכתוב בהם היה קטן. בכפרים הגדולים יותר – הושה-כסאיה, סבת ודישום, היו בתי ספר שלימד עד כיתה ד' והמורים באו לרוב מקרב אנשי הדת המקומיים. בכפר סמח' היה

48 ראיון עם מחמד סעיד אברג, תושב כפר כמא הצ'ירקסי 15 אפריל 2002.

משירות צבאי למשך זמן משמעותי. השלב הראשוני, שהוא בדרך כלל הקשה ביותר בחיי המהגרים, עבר בהצלחה.

2. באשר לדפוסי הבעלות על הקרקע, הראה המאמר כי למרות שזו ניתנה למהגרים עצמם – הצליחו אחדים מהאמירים צאצאי עבד אלקאדר להשתלט על חלקים נרחבים ממנה והפכו לשותפים בבעלות עליה. האמירים ניצלו את תלותם של המהגרים בהם בשלבים הראשונים, והצליחו לנשלם מחלק מאדמותיהם. תופעה זו בלטה במיוחד בכפרים שבנפת טבריה. בתקופת המנדט, כשהביקוש של התנועה הציונית לקרקע גבר ומחיריה עלו, מכרו האמירים את חלקם בקרקעות ופגעו בכך פגיעה קשה במהגרים. הם אף הביאו לעקירת כפר אחד, שעארה, בשנת 1927.

3. באשר לשאלת המנהיגות והקשרים החברתיים, הראה המאמר כי בקרב הקהילה צמחה מנהיגות מקומית, בעיקר בקרב מתיישבי נפת צפת שהיו תלויים פחות באמירים בתחום הקרקעות. מוסא חאגי חוסיין אלכביר מכפר תליל היה המנהיג החזק בתקופת המנדט. הוא בלט בעיקר בשל פעילותו הפוליטית והשתתפותו במרד של 1936-1939. באופן כללי גילו המהגרים סולידריות פנימית, שיתפו פעולה ביניהם ושמרו על מנהגייהם, על לבושם ועל נישואים פנימיים. לקראת סוף תקופת המנדט הם הקימו את אגודת הצדקה המוערבתית, שאיחדה במידה מסוימת את בני הקהילה.

4. את יחסי הקהילה עם האמירים בדמשק ניתן לתאר כמורכבים. בשלב הראשון הם היו איתנים, והמתיישבים נזקקו לפטרונות ולתיווך האמירים לקידום ענייניהם אצל השלטונות. בתקופת המנדט נחלש הקשר

שמאל אפריקיא", שאף פרסמה בשנת 1912 עיתון שבועי בשם עיתון אלמהאג'ה אחריה נוסדו גם אגודת לוחמי הקודש של אפריקה הצפונית – "גי'מעית מג'אהדי אפריקיא אלשמאליה" ואגודת ההגנה על צפון אפריקה הערבית – "גי'מעית אלדפאע ען אפריקיא אלערביה", שפעלו בעיר לקראת סוף השלטון הצרפתי (ח'אלדי 1997: 165-173). הדבר מעיד על כך ששימור הזהות היה אופייני לכל מרכזי המהגרים.

בני הקהילה בארץ שמרו על קשר עם מולדתם. מעדויות שלהם עולה כי ניהלו התכתבות – קבועה או מקוטעת – עם בני משפחותיהם באלג'יר, והאגודות שנמנו לעיל דאגו גם הן לשמירת הקשר הזה ולטיפוחו. גם בניו ונכדיו של עבד אלקאדר התמידו בשמירת הקשר עם מולדתם בכל ערוץ אפשרי.

אחרי מלחמת 1948 והרס כל הכפרים האלג'יראים עבר הרוב המכריע של בני הקהילה לסוריה או לבנון. הקשר ששמרו עם מולדתם הוכיח את עצמו, ורבים מהם טופלו אז על ידי השגרירות הצרפתית. אחרי מתן העצמאות לאלג'יר טיפלה בהם השגרירות בדמשק, ורבים קיבלו אזרחות אלג'יראית ואף חזרו לאזורי המוצא שלהם באלג'יר (ח'אלדי 1997: 58-78). בארץ נותרו רק כ-400 מבני הקהילה, רובם התגוררו כפליטים בשפרעם ואחדים התיישבו בכפר דיר-חנא.

סיכום

המאמר שם לו למטרה לענות על שש שאלות מרכזיות הקשורות בתהליכים שעברו על הקהילה האלג'יראית בארץ, ואלה מסקנותיו:

1. בשאלת הקליטה ניתן לומר שלמרות הקשיים הכלכליים בהם היתה המדינה העות'מנית נתונה, היא הצליחה לקלוט וליישב אלפי מהגרים שהגיעו לתחומיה. אלה זכו בסיוע כספי וקיבלו שטחי קרקע נרחבים ופטור

הראה המאמר שהוא ידע תמורות ולא היה אחיד. בשלב הראשון היה הקשר רופף כי המהגרים היו עסוקים בביסוס מעמדם ובבניית כפריהם. מאוחר יותר הוא התחזק, וידוע על התכתבות ואפילו על ביקורים באלג'יר. יש להוסיף לכך את העובדה שבני הקהילה המשיכו לקלוט מהגרים חדשים עד סוף השלטון העות'מני.

לאחר מלחמת 1948 נפתח שלב חדש עם המולדת, והמהגרים שהפכו להיות פליטים בלבנון, בסוריה ובירדן, ביקשו ובחלקם הגדול אף קיבלו אזרחות אלג'יראית מחדש. בעקבות מתן העצמאות לארצם ב-1962 חזרו רבים מהם למולדתם.

במידה מסוימת, שהרי סוריה וא"י הופרדו והפכו לשתי יחידות פוליטיות שונות. גם מכירת הקרקעות העיבה על הקשרים שבין שני הצדדים.

5. בשאלת העמדות הפוליטיות הראה המאמר שיחסית למספרם, נטלו האלג'יראים חלק פעיל במאורעות נגד התנועה הציונית. זה היה אופייני במיוחד למתיישבי נפות צפת וחיפה, ובמידה פחותה למתיישבי נפת טבריה. אובדן חלקים גדולים מאדמותיהם לתנועה הציונית הגביר את זעמם של המהגרים ואת התסכול שחשו.

6. באשר לשאלת הקשר עם המולדת – אלג'יר,

מקורות

אלג'זאירי, מ' 1964. *תחפת אלזאיר פי תאריך אלג'זאיר ואלאמיר עבד אלקאדר*, ביירות.

אלדר, א' 1988. *שפרעם*. ביירות.

אלנבהאני, י' 1984. *ג'אמע כראמאת אלוליאא*. כרך 1, קהיר.

ברסלבסקי, י' 1947. *הידעת את הארץ, חלק א הגליל ועמק הירדן*. מהדורה רביעית, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

גרוסמן, ד' תשס"ד. *האוכלוסייה הערבית והמאחו היהודי, תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי*. הוצאת ספרים על שם מאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים.

דוע'ראמאשי, א' ללא תאריך. *אלהג'ירה אלא סוריה פי אואחיר אלקרן אלתאסע עשר אלמואתמר אלדולי אלת'אני לתאריך בלאד אלשאם (1939-1516)*. כרך ראשון, אוניברסיטת דמשק.

זועייתה, א' 1992. *אלחרקה אלוטניה אלפליסטיניה, 1935-1939*, ביירות.

ח'אלדי, ס' 1997. *אלאשעאע אלמע'רבי פי בלאד אלשאם – דאור אלג'אליה אלג'זאיריה פי בלאד אלשאם*. דאר אלאומה, אלג'יר.

עמית, ע' 1997. *חיים מרגלית קלווריסקי*. בתוך: ז' צחור (עורך), *העלייה השנייה אישים, 303-307*, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים.

עמית, ע' 1991. *חיים מרגלית קלווריסקי וההתיישבות בגליל*. בתוך: מ' נאור (עורך), *אצבע הגליל, 1900-1967 מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר*, סידרת עידן, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

עמית, ע' תשמ"ט. תולדות היישוב ומדינת ישראל- חיים מרגליות קלוורסקי יוצר ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי. *יהדות זמננו שנתנו לעיון ומחקר*, כרך 5, ירושלים.

עינאים, ז' 1999. *לואא עכבא פי עהד אלתינטימאת אלעות'מאניה 1281-1337 ה'1864-1918*. בירות.

ראפק, א"ע. 1987. *אלערב ואלעות'מאניון 1516-1916*, עכו.

רובינשטיין, ש' 2002. רכישת קרקעות על ידי יהודים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מנית. בתוך: ע' ניב ובי' מושקין (עורכים) *קרקע סוגיות במדיניות קרקעית*, כתר הוצאה לאור.

שור, נ' 2000. *תולדות צפת*. ירושלים.

Ageron, C. R. 1991. *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present*. translated from French and edited by Michael Brett. London.

Buzpinar, T. 1999. The Question of Citizenship of the Algerian Immigrants in Syria 1847-1900. in: M. Mao'z, J. Ginat, and O. Winckler (eds.), *Modern Syria: From Ottoman Rule To Pivotal Role in the Middle East*. Brighton, Portland, Sussex Academic Press.

Conder, R. C. 1878. *Tent Work in Palestine*. vol. 2, London.

Conder, C. R., and H. H. Kitchener. 1881. *The Survey of Western Palestine*. vol. 1, Galilee, London.

Danziger, R. 1977. *Abd al-Qader and the Algerian Resistance to the French and Internal Consolidation*. New York and London.

Entelis, J. P. 1986. *Algeria: The Revolution Institutionalized*. London and Sydney, Westview Press.

Guérin, V. 1969. *Description Géographique Historique Et Archéologique De La Palestine*. Troisième Partie Galilée, Amesterdam Oriental Press.

Macleod, N. 1878. *Eastward Travels in Egypt, Palestine and Syria*. London.

Masterman, E. W. G. 1914. Safed. in: *Palestine Exploration Fund*, Quarterly statement for 1914.

Norman, N. L. 1987. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1880-1980*. Cambridge University Press, Cambridge.

Thomson, A. 1883. *In the Holy Land*. London.

Tristram, H. 1865. *The Land of Israel: A Journal of Travels in Palestine*. London.